

LEGAȚII PROVINCILOR DE LA DUNĂREA DE JOS ȘI STATUTUL MOESIEI SUPERIOARE ÎN TIMPUL RĂZBOAIELOR MARCOMANNICE

de EMILIA DORUȚIU-BOILĂ

Pornind de la pasajul din *Historia Augusta*, *vita Marci* 22,9, care spune că împăratul Marcus Aurelius a schimbat statutul unor provincii „pro belli necessitate”, A. R. Birley a constatat că, pe lângă fostele provincii procuratoriene, Raetia și Noricum, ridicate la rangul de provincii pretoriene, în timpul războaielor marcomannice, Moesia Superior și-ar fi schimbat și ea statutul, devenind în ultimul deceniu al domniei lui Marcus provincie de rang pretorian, prin mutarea temporară a uneia din legiunile sale în Dacia sau Pannonia, mai expuse atacurilor triburilor germanice de dincolo de Dunăre¹. Ipoteza privind schimbarea statutului Moesiei Superioare, sugerată întâi de E. Birley și J. Fitz², A. R. Birley și-a bazat-o pe unele aspecte neobișnuite sau confuze în modul de transmitere a carierei unor guvernatori ai provinciei între anii 168/169 și 180: Calpurnius Iulianus, Caerellius Priscus, Macrinus Avitus Catonius Vindex și Helvius Pertinax.

În 168 Moesia Superioară era condusă de consularul Claudius Fronto care, curînd după aceea a preluat și comanda Daciei Apulensis³. În 169 probabil, Claudius Fronto a fost guvernator numai al celor trei Dacii, iar după o scurtă întrerupere a intrunit sub comanda sa Moesia Superior și cele trei Dacii. În 170 Fronto și-a pierdut viața în lupte și în locul lui comanda celor trei Dacii a preluat-o Cornelius Clemens. Cariera lui Fronto e cunoscută numai din transcrierea coruptă de către Ligorio a inscripției de la Roma, CIL, VI, 1377, numai parțial confirmată de inscripția onorifică de la Sarmizegetusa CIL, III, 1457 = IDR, III/2,90.

Cine a administrat Moesia Superioară în 169 cînd Fronto a preluat conducerea celor trei Dacii? A. R. Birley credea că, la propunerea lui Fronto, Calpurnius Iulianus, comandant al legiunii V Macedonica proaspăt transferată în Dacia, a fost promovat legat al provinciei pretoriene Moesia

¹ *Acta Antiqua Philippopolitana*, 6, 2, 1963, p.109 – 112. Ipoteza a fost acceptată de majoritatea cercetătorilor prosoopografiei domniei lui Marcus Aurelius: G. Alföldy, *Konsulat und Senatorenstand unter den Antoninen*, Bonn, 1977 (*Antiquitas*, Reihe 1, vol. 27), p. 235 și 370 sqq; B. E. Thomasson, *Laterculi Praesidum*, I, Götteborg, 1984, 124; L. Petersen, *PIR*², V/2, M 22, Berlin, 1983.

² E. Birley, *Carnuntum Jahrbuch*, 1957, p. 18; J. Fitz, *Alba Regia*, 1, 1960. p. 67. nota 45.

³ Inscriptia lui Claudius Fronto este unul dintre cele mai importante documente pentru administrarea Moesiei Superioare și a Daciei în anii de început ai războaielor la Dunărea Mijlocie, 167 – 170 (CIL, VI, 1377 = ILS, 1098): *M. Claudio Ti. f. Q. Frontoni, cos., leg. Aug. pr. pr. provinciarum Daciarum et [Moesiae] Super, simul., leg. Aug. pr. pr. provincia [rum III] Daciarum, leg. Aug. pr. pr. Moesiae super. [et] [Daciae Apulesis simul. leg. Aug. pr. pr. provinciae Moesiae super., comiti divi Veri... etc.; cf. E. Groag, PIR*² C, 874 (după A. v. Premstein, *Wiener Eranos*, 1909, p. 268 sqq.), W. Zwickler, *Studien zur Markus-säule*, I, Amsterdam, 1941 (Allard Pierson Stichting, Universiteit van Amsterdam. *Archaeologisch-Historische Bijdragen*, 8, p. 90 sqq.)

Superior. Cum reieșea din inscripția de la Herculane ⁴, Calpurnius Iulianus a fost legat al legiunii V Macedonica și apoi legat al uneia din cele două Moesii. La sfârșitul secolului trecut, A. V. Domaszewski ⁵ a susținut că Iulianus a administrat Moesia Superioară, căci Herculane, unde a fost descoperită inscripția, ar fi aparținut împreună cu o parte din Banat Moesiei Superioare. Această ipoteză, respinsă de A. Stein ca insuficient fundată — după A. Stein, în inscripția de la Herculane Iulianus ar fi fost legat al Moesiei Inferioare —, a fost reluată cu alte argumente de A. R. Birley în 1962. Cercetătorul englez a observat că succesiunea comenzilor exercitate de Calpurnius Iulianus, așa cum s-a interpretat inscripția de la Herculane, nu justifică legația Moesiei Inferioare presupusă de A. Stein. După comanda unei legiuni ar fi trebuit să urmeze legația unei provincii de rang pretorian, consulatul și abia după aceea legația unei provincii de rang consular, cum era Moesia Inferioară. De aceea, după A. R. Birley, ar fi fost de presupus că Iulianus a comandat legiunea V Macedonica în Dacia în anul 168, cînd Fronto deținea comanda cumulată a Moesiei Superior și a Daciei Apulensis. După ce Fronto a preluat în 169 guvernarea celor trei Dacii, Iulianus a putut fi promovat legat al Moesiei Superioare, întrucît această provincie a devenit de rang pretorian, după ce Fronto a detașat una din cele două legiuni ale provinciei undeva pe frontul împotriva marcomannilor. Pentru că Iulianus nu a mai fost atestat după legația în Moesia Superioară, Birley a presupus că, îndată după numirea sa și-a pierdut viața, iar Fronto a preluat din nou, pînă în 170, pe lângă legația celor trei Dacii, comanda Moesiei Superioare.

Reluînd lectura inscripției altarului de la Herculane, I. Piso ⁶ a citit în r. 6 — 8 ale inscripției numele provinciei Dacia Superior: *Leg. Aug. pr. pr./ prov. Da[ciae]/[Sup]er[io]ri[s]*. Conform interpretării lui I. Piso — acceptată și adoptată de autorii IDR, III/2 — legația în Dacia Superior a lui Calpurnius Iulianus ar fi avut loc în anii 153 — 156, între legațiile lui Sedatius Severianus și Statius Priscus. Lectura propusă de I. Piso rezolva trecerea lui Calpurnius Iulianus de la comanda unei legiuni la legația unei provincii, căci Dacia avea în acea vreme încă statutul unei provincii pretoriene.

Între timp a fost descoperit la Novae un fragment de lespede cu inscripție pictată din care se păstrează doar prima treime ⁷. E vorba de o inscripție ce comemorează reconstruirea unui edificiu în lagărul legiunii I Italica în timpul domniei comune a împăraților Marcus Aurelius și Commodus, între noiembrie 176 și începutul anului 180, sub legatul provinciei P. Calpurnius (sic) [Iulianus] și legatul legiunii, Mucius Maior.

Descoperirea acestei inscripții a făcut posibilă readucerea în discuție a lecturii inscripției altarului de la Herculane, precum și a problemei statutului Moesiei Superioare în timpul războaielor marcomannice. În primul rînd, fragmentul de la Novae aducea știrea că un legat, P. Calpur-

⁴ CIL, III, 1566 = ILS, 3891 = IDR, III/1, 67 (Băile Herculane purtau în antichitate probabil numele Ad Mediam și erau deosebite de localitatea modernă Mehadia, nume sub care apare în literatura mai veche).

⁵ A. v. Domaszewski, AEM, 13, 1890, 144, 81; A. Stein, *Die Legaten von Moesien*, Diss. Pann. ser. I, fasc. 11, Budapesta, 1940, p. 94; cf. E. Ritterling, RE, XII, 1582; E. Groug, PIR², C. 270.

⁶ I. Piso, *Römisches Österreich*, 3, 1975, p. 175 — 182 și fig. 1, pl. 15.

⁷ L. Mrozewicz în volumul *Novae-Sektor Zachodni* 1976, 1978, sub redacția lui St. Parnicki-Pudelko, Poznan, 1981, p. 130 — 132, nr. 2 și fig. 54 și 55; Idem, *Eos*, 69, 1981, I, p. 315 — 317; E. Doruțiu-Boilă, St. Cl., 22, 1984, p. 109 — 155.

nus, foarte probabil identic cu Calpurnius Iulianus din inscripția de la Herculane, fusese guvernator al Moesiei Inferioare, în care calitate a pus să se refacă o clădire ruinată de vechime. Elemente sigure de datare situează lucrările de construcție și legația moesică a lui Calpurnius Iulianus între noiembrie 176 și începutul anului 180. Această inscripție sprijină presupunerea lui A. Stein că Iulianus a fost guvernator în Moesia Inferioară.

Inscripția de la Novae și altarul de la Herculane lasă totuși unele probleme deschise, mai ales de ce sînt amintite numai legația legiunii V Macedonia și guvernarea Moesiei Inferioare, nu și consulatul și o altă probabilă legație de rang pretorian. Textul inscripției de la Herculane s-ar fi încadrat mai bine în schemele tradiționale dacă provincia administrată de Calpurnius Iulianus ar fi fost de rang pretorian, căci această legație ar fi putut urma direct comanda unei legiuni. O altă problemă rămasă fără răspuns este de ce a pus Calpurnius Iulianus, guvernator în Moesia Inferioară, un altar la Herculane, în Dacia. Acestea explică în parte ipoteza propusă de A. R. Birley că Moesia Superioară ar fi fost redusă la rangul unei provincii pretoriene, precum și lectura în r. 7 — 8 ale inscripției de la Herculane : *leg. Aug. pr.pr. prov. Moesiae superioris* (ca de altfel și lectura lui I. Piso, conform căreia Calpurnius Iulianus ar fi fost legat al Daciei Superioare, de asemenea de rang pretorian). În ciuda faptului că aceste dificultăți nu au fost încă rezolvate, identitatea lui P. Calpurnius . . . din inscripția de la Novae cu legatul Calpurnius Iulianus din inscripția altarului de la Herculane este foarte probabilă. O parte din cariera sa pînă la numirea în fruntea Moesiei Inferioare, inclusiv consulatul, au rămas deocamdată necunoscute, dacă nu cumva în avansarea sa s-a trecut peste etapa conducerii unei provincii pretoriene, din lipsa de generali din ultima parte a domniei lui Marcus Aurelius.

Inscripția de la Novae datează legația în Moesia Inferioară a lui Calpurnius Iulianus între noiembrie 176 și începutul anului 180, mai exact în 178/179—180, după legația lui Helvius Pertinax și, în stadiul actual al documentării, implică excluderea lui Iulianus din seria guvernatorilor de rang pretorian ai Moesiei Superioare.

Cum s-a amintit mai sus, din această serie ar mai fi făcut parte Caerellius Priscus, Maerinius Avitus Catonius Vindex și Helvius Pertinax.

Conform ipotezei lui A. R. Birley, după moartea lui Claudius Fronto, întimplată în 170, administrația Moesiei Superioare ar fi fost incredințată lui Caerellius Priscus, a cărui carieră este cunoscută dintr-o inscripție acefală de la Mainz (CIL, XIII, 6806) : [. . . *leg. Aug. sive Augg.*] *pr.pr. pro[ri]n[c]//Thrac, Moes. sup. Rae[t]//Germ. sup. et Britt./ et Modestiana eius/ et Caerellii Mar[ci]anus et Germa[n]illa filii.*

Numele Caerellius a fost dedus din numele fiilor, iar personajul a fost identificat cu Caerellius Priscus, *praetor tutelaris* în timpul domniei comune a lui Marcus Aurelius și Lucius Verus. Deși inscripția nu conține vreun element de datare, cadrul cronologic al carierei personajului al cărui nume a căzut în lacună a fost situat între anii 167/168 (cînd au fost atestați ultimii procuratori ai Raetiei) și anii 215 — 216 (cînd Britannia a fost împărțită în două provincii, Superior și Inferior).

Successiunea legațiilor în inscripție este neobișnuită și interpretarea ei a fost controversată. După A. R. Birley legațiile au fost înșirate în ordine cronologică și, ca urmare, statutul unora din provinciile menționate a fost provizoriu schimbat. Thracia era întotdeauna o provincie pretoriană,

Moesia Superior urmată de Raetia poate fi în ordine corectă numai dacă Moesia Superior era o provincie pretoriană cu numai o legiune, iar Raetia o provincie consulară care, în jurul anilor 170 ar fi avut mai multe legiuni. Același punct de vedere l-a adoptat G. Winkler în studiul său despre legații provinciei Raetia ⁸.

Carierea extraordinară a lui Caerellius, care a cuprins cinci legații, s-ar fi desfășurat în timpul războaielor marcomannice. După legația de rang pretorian a Thraciei (care în mod obișnuit era urmată de consulat și de o legație de rang consular), ar fi urmat o legație de asemenea de rang pretorian în Moesia Superior (care ar fi avut, conform opiniei lui A. R. Birley și G. Winkler, numai o legiune). Guvernarea Raetiei ar fi preluat-o Caerellius ca *vir praetorius* sau după exercitarea consulatului în 172. Raetia ar fi avut provizoriu o comandă consulară și, abia după alungarea invadatorilor de către viitorul împărat Pertinax, ar fi fost organizată ca provincie de rang pretorian. După legația consulară în Raetia, Caerellius a administrat Germania Superior și Britannia, ambele provincii de rang consular. Data consulatului său nu este cunoscută, singurele indicii cronologice pentru cariera lui fiind, cum s-a mai amintit, ridicarea Raetiei la rangul de provincie pretoriană între 167/168 și 180, și prima împărțire a Britanniei, la începutul domniei lui Caracalla. Datările propuse de A. R. Birley și G. Winkler pentru legațiile lui Caerellius se bazează pe teza schimbării statutului Moesiei Superioare în timpul războaielor lui Marcus Aurelius la Dunărea Mijlocie în deceniul opt al secolului al II-lea. Interpretarea propusă pentru cariera lui Caerellius presupune, în afară de schimbarea statutului Moesiei Superioare, ridicarea Raetiei, fostă provincie procuratoriană, la rangul unei provincii consulare, pentru a fi ulterior reorganizată ca o provincie pretoriană. După părerea noastră ar fi fost mai simplu să se presupună — așa cum au considerat autorii fastilor Germaniei romane, E. Ritterling, E. Groag și E. Stein — o greșală în redactarea inscripției, în care după guvernarea Thraciei ar fi urmat aceea a Raetiei și apoi legațiile celor trei provincii consulare, Moesia Superior, Germania Superior și Britannia. De asemenea, inscripția nu conține elemente exacte de datare a funcțiilor lui Caerellius, nu spune în ce moment al carierei sale a exercitat consulatul, care ar fi putut avea loc, conform „regulilor de promovare”, după legația Thraciei și nu dovedește schimbarea statutului Moesiei Superioare.

M. Macrinus Aritus Catonius Vindex.

Carierea lui, strins legată de războaiele germanice ale lui Marcus Aurelius, e cunoscută dintr-o inscripție funerară descoperită la Roma (CIL, VI, 1449 = ILS 1107): *M. Macrinio Arito M. f. Claud. Catonio / Vindicis, cos., aug. p. R. Quiritium, leg. Aug. / pr. pr. prov. Moes. inf., leg.*

⁸ G. Winkler, *Die Statthalter der römischen Provinz Raetien unter dem Prinzipat*, Bayerische Vorgeschichtsblätter, 36, H. 1, 1971, p. 75; vezi și E. Ritterling, E. Groag, E. Stein, *Fasti der römischen Deutschland unter dem Prinzipat*, Viena, 1932, p. 33–34, unde se subliniază aspectele singulare ale carierei lui și anume, administrarea Raetiei după aceea a Moesiei Superioare, precum și legația Britanniei după aceea a Germaniei Superioare. După opinia autorilor, legații Thraciei erau de obicei desemnați consuli, de aceea înșirarea Raetiei după Thracia s-ar datora fie trimeriei în condiții de război a unui comandant de rang consular fie unei greșeli de gravare. Vezi de asemenea, E. Groag, PIR², C, 154 (unde propune o identificare cu Assellius Aemilianus); A. Stein, *Moesien*, p. 48; A. R. Birley, *The Fasti of Roman Britain*, Oxford, 1981, p. 132 (care respinge deopotrivă identificarea dedicantului inscripției de la Mainz cu Assellius Aemilianus, precum și cu un alt personaj amintit într-o inscripție recent descoperită în Dacia, Caerellius Sabinus, legat al legiunii XIII Gemina și apoi *legatus Aug. pr. pr. provinciae Raetiae*, cf. I. I. Russu, *Dacia*, N.S. 16, 1972, p. 295 sqq.

Aug. pr. pr. Moes. /sup., cur. civitat. Arimin., p[r]oc. prov. Dac. Malv.,/ praef. alae contar., praef. alae III Thrac., /trib. mil. leg. VI Vietr., praef. coh VI Gall., donat./donis mil. in bell. Germ. ab imp. M. Aur. Antonino Aug. hast. pur. II et vexill. II cor(ona mural. et vallar.,/ Iunia Flacinilla marito karissimo et / Macrinia Rufina patri piissimo/ vixit annis XLIII m. V.

În inscripția mai sus citată, singura care-i face cunoscută cariera, consulatul și auguratul sînt amintite la început, *donu militaria* la sfîrșit, de aceea succesiunea cronologică a funcțiilor și a comenzilor lui Vindex sînt controversate. După A. Stein, promovarea sa în funcții senatoriene s-ar fi desfășurat într-un răstimp de cîțiva ani și anume, în 166/167 el deținea prefectura unei unități de cavalerie, iar în 170 sau imediat după aceea, ar fi administrat două provincii de rang consular, Moesia Superior și Moesia Inferior.

E. Birley și A. R. Birley, care considerau comanda Moesiei Superioare ca una de rang pretorian, au presupus o avansare mai lentă, consulatul datînd în a. 173, iar legația Moesiei Inferioare în anul următor. După J. Fitz și H.-G. Pflaum, consulatul lui Vindex ar fi de datat și mai tîrziu, în jurul lui 180, și guvernarea Moesiei Inferioare, în cursul căreia și-a pierdut viața, abia sub Commodus⁹.

Punctul de plecare pentru datarea carierei lui Catonius Vindex ar fi după G. Alföldy praefectura alae III Thracum, în anii 166 sau 167, cînd el a luptat cu succes împotriva langobarzilor și a obiilor¹⁰. *Donu militaria* le-ar fi obținut Vindex în războiul germanic în anul 169 — intrucit Verus nu e amintit în inscripție — ca ofițer de rang ecvestru, în *quarta militia*, ca *praefectus alae contariorum*. De aici ar urma că Vindex nu a putut fi promovat procurator al Daciei Malvensis înainte de anul 169, iar *adlectio inter praetorios* ar fi avut loc mai tîrziu, abia în 171 — 172. După aceea ar fi fost curator al cetății Ariminium și ar fi preluat încă în calitate de *vir praetorius* guvernarea Moesiei Superioare, între 172 și 175, după Caerellius Priscus. Înainte de Caerellius Priscus, susține G. Alföldy, Vindex n-ar fi putut deține legația Moesiei Superioare, căci activitatea sa în Moesia Superioară ar fi fost prea timpurie (din punctul de vedere al desfășurării carierei sale). Ca expert al războaielor la Dunărea Mijlocie, Vindex ar fi comandat trupele Moesiei Superioare împotriva sarmaților, între 173 și 175. Consulatul l-ar fi exercitat cel mai devreme în 175, *in absentia*, și ar fi preluat imediat comanda Moesiei Inferioare. În opinia lui G. Alföldy, în 175 Moesia Superioară ar fi devenit din nou o provincie consulară, căci Pertinax a administrat provincia ca *vir consularis*.

⁹ Pentru cariera lui Macrinus Avitus Catonius Vindex, vezi A. Stein, *Moesien*, p. 48 și 79; E. Birley, *Carnuntum Jahrbuch*, 1957, p. 18; J. Fitz, *Epigraphica*, 28, 1966, p. 50 — 94 și *Die Laufbahn der Statthalter in der römischen Provinz Moesia Inferior*, Weimar, 1966, p. 21 — 23; H. G. Pflaum, *Les carrières procuratoriennes équestres sous le Haut-Empire romain*, Paris, 1961, nr. 188; H. Devijver, *Prosopographia militarium equestrium ab Augusto ad Gallienum*, Leuven, 1977, M 4; G. Alföldy, *Konsulat und Senatorstand unter den Antoninen*, Bonn, 1977, p. 37 — 374; cu excepția lui A. Stein, majoritatea specialiștilor au adoptat o promovare mai lentă a carierei lui Catonius Vindex. Totuși, în 1949 E. Birley scria: „We must suppose an early start of that order in the case of a man like M. Macrinus Avitus Catonius Vindex who after four equestrian military appointments and a procuratorship was transferred to the Senate, given the consulship and commanded two consular provinces before dying at the age of forty-two” (in vol. *Roman Britain and the Roman Army*, Kendal, 1961, p. 140).

¹⁰ Cassius Dio, *Excerpta Petri Patr.* 71, 3 vol. 3, 250, Boiss.: $\delta\tau\iota$ Λαγγιοβάρδων καὶ Ὀβλιῶν ἐξακισχίλιων τὸν Ἴστρον περαιθέντων τῶν περὶ βίνδικα ἰππέων ἐξελασάντων.

Vindex a deținut legația în Moesia Inferioară pentru scurtă vreme și a murit în exercitarea acestei funcții, probabil în războiul împotriva barbarilor. Pertinax a fost chemat din Orient „ad Danubii tutelam” (HA, Pertinax, 2, 10) și în aceeași vreme a fost necesară intervenția lui Claudius Pompeianus, precum și a unui general, A. Iulius Pompilius Piso, praepositus a două legiuni (I Italica și IV Flavia Felix), imputernicit cu *ius gladii*. Aceste măsuri au fost explicate prin moartea neașteptată a guvernatorului Moesiei Inferioare.

Din *cursus honorum* al lui Catonius Vindex reiese că el a fost distins cu *dona militaria* după o participare victorioasă la luptele împotriva obiilor și a langobarzilor, la începutul campaniei germanice, în iarna lui 166/167. V. A. Maxfield a dat o interpretare diferită de punctele de vedere mai sus citate privind cariera lui Vindex, pornind de la constatarea că *dona militaria* acordate în prima campanie a războiului germanic ar fi mai înalte decît decorațiile atestate pînă acum pentru un ofițer de rang ecvestru¹¹. De aceea el crede că Vindex a primit aceste decorații ca *praefectus* al unei *ala milliaria* (adică în *quarta militia*). Momentul acordării acestor decorații a avut loc sub Marcus Aurelius singur, după moartea lui Verus, probabil la sfîrșitul primei faze a războiului germanic în 169, cîțiva ani după bătălia în care s-a distins și pe care o menționează Cassius Dio (Exc. Petri Patr., 71, 3, 1). Astfel, Vindex, încă în 166/167 *praefectus alae contariorum*, ar fi putut fi promovat procurator al Daciei Malvensis și apoi *adlectus inter praetorios*. Concluzia lui V. A. Maxfield este că promovarea lui Vindex a putut avea loc într-un interval mai scurt decît se consideră de unii specialiști, încît după *cura civitatis Ariminensium* ar fi urmat consulatul, exercitat eventual *in absentia*, legația Moesiei Superioare și apoi a Moesiei Inferioare. Procuratura Daciei Malvensis a fost datată în 169 sau imediat după aceea, pentru că în inscripția sa funerară de la Roma, Fronto apare legat al celor trei Dacii [adică al Daciei Apulensis, Malvensis și Porolissensis] în timpul lui Marcus Aurelius singur, după ce cumulase comanda Moesiei Superioare și a Daciei Apulensis ca legat al lui Marcus Aurelius și Lucius Verus. Într-o interpretare recentă s-a datat reforma administrativă a Daciei, adică ridicarea ei la rangul de provincie consulară, în anul 169, în timpul lui Claudius Fronto, iar apariția numelui Dacia Malvensis în locul celui al Daciei Inferioare a fost legată cronologic de reforma din anul 169. Majoritatea cercetătorilor războaielor marcomannice, precum și ai fastilor provinciilor dunărene au stabilit însă că Dacia a primit un guvernator consular încă din 166 sau cel mai tîrziu în 167, odată cu aducerea la Potaissa a legiunii V Macedonica, după încheierea războaielor parthice. Primul legat consular al Daciei ar fi fost Sex. Calpurnius Agricola, încă în 166 sau 167, așa cum a fost interpretată inscripția CIL, III, 7505 (ISM, V, 160) de la Troesmis¹²: [T. Val(erius)]

¹¹ V. A. Maxfield, *The Military Decorations of the Roman Army*, Berkeley and Los Angeles, 1977, p. 179 — 180.

¹² Despre reorganizarea administrativă a Daciei sub Marcus Aurelius, vezi E. Ritterling, RE, XII, 1925, 1578 și urm.; E. Groag, PIR² C 249; W. Zwicker, *op. cit.*, p. 92 sqq.; E. Birley, Carnuntum Jahrbuch, 1957, 12; A. R. Birley, *Epigraphische Studien*, 4, 1967, p. 73 sqq.; idem, *Marcus Aurelius*, München, 1968, p. 264; R. Syme, *Danubian Papers*, București, 1971, p. 171 și 176; Wade, *Classical Philology*, 64, 1969, 105 sqq.; C. C. Petolescu, RevIst., 32, 1979, 2, p. 272 — 273; Idem, St. Cl., 24, 1985, p. 131 — 138; M. Roxan, *Roman Military Diplomas 1978—1984*, Londra, 1985, p. 220 — 221. Prima atestare a Daciei Malvensis în inscripția lui Catonius Vindex, nu trebuie să coincidă cu crearea acestei provincii (adică cu schimbarea numelui Daciei Inferioare în cel de Dacia Malvensis, căci o vreme numele vechi

t.f. Pol(l)ia, Marci)/[anus] cas. vet. leg. V Mac. ex/[bf. c]os., milit. coep. imp./ [Antoni]n. IIII cos., funct. ex/ [pedi]t. Orientali sub St/[at. Pri]sco, Iul. Severo M[art. / [Vero] c.v. item Germ. sub / [Cal] pur. Agricola, Cl. Fronto / [ne] c.v., m.h. missione in Dacia Cethe[go] et Claro cos./sub Corne[lio] Clemente c.v. . . . etc.

Faptul că după Agricola, Claudius Fronto a unit sub comanda sa numai Dacia Apulensis și Moesia Superioară nu se opune acestei interpretări, el arată doar că legiunea de la Potaissa nu a luptat pe același front cu armata Daciei Apulensis. Reforma administrativă a Daciei, adică ridicarea sa la rangul de provincie consulară, a avut loc încă din 166 sau 167 și nu doar în 169. Se știe acum că Dacia Porolissensis apare în documente încă în timpul lui Hadrian, iar Dacia Superioară este numită chiar în inscripția lui Fronto, înaintea anului 169, „Dacia Apulensis”. Documentele cunoscute până acum nu exclud ca numele Dacia Malvensis să fi apărut mai devreme. Argumentului că Dacia Superioară este numită Apulensis în inscripția lui Fronto pentru că inscripția a fost redactată după anul 170, când provincia purta oficial acest nume, îi putem opune diploma din anul 179, când Dacia Apulensis este numită Dacia Superior. Numirea concomitentă a uneia din cele trei Dacii, Dacia Superior și Dacia Apulensis, permite presupunerea că Dacia Inferior purta chiar înainte de prima sa atestare documentară în inscripția lui Catonius Vindex numele Dacia Malvensis (sau și Dacia Malvensis). De asemenea, inscripția de la Roma a lui Catonius Vindex, în care se spune că acesta a exercitat procuratura Daciei Malvensis nu impune datarea acestei procuraturi în 169, căci inscripția a fost pusă, întocmai ca inscripția lui Fronto, după moartea lui, întâmplată în 172 sau scurt timp după aceea, deci după reorganizarea Daciei. Astfel, inscripția lui Vindex nu poate oferi un element cronologic exact pentru momentul apariției Daciei Malvensis și nici pentru procuratura lui Vindex în Dacia Malvensis. Cu alte cuvinte, procuratura lui Vindex în această provincie nu datează în chip obligatoriu în anul 169, ci e posibil să fi avut loc mai devreme.

În afară de inscripția de la Roma, Catonius Vindex mai este amintit în două inscripții din Dobrogea, o inscripție votivă de lângă Tulcea și alta de la Tomis; cea de lângă Tulcea nu cuprinde nici un element de datare, cea de la Tomis este săpată pe două fețe opuse ale unui altar¹³. Fața A cuprinde o dedicație către Apollon Agyeus la porunca oracolului (probabil cel de la Claros) pentru sănătatea și prosperitatea împăratului Marcus Aurelius și a cetății Tomis; titulatura triumfală a împăratului, Parthicus, Armeniacus și Medicus, datează inscripția între anii 169 (anul morții lui Verus) și 172 (când împăratului i s-a acordat titlul Germanicus; fața B

(adică Superior și Inferior) continuă să fie folosite în documente concomitent cu cele noi (Apulensis și Malvensis). De aceea, atestarea într-o inscripție a numelui Dacia Malvensis nu poate fi folosită drept criteriu de datare *post quem* (adică după 169), așa cum s-a procedat în cazul carierei lui Catonius Vindex sau a lui Sex. Iulius Possessor (cf. C.C. Petolescu, SCIVA, 34, 1983, 1, p. 42 — 56), căci nu este exclus ca numele Malvensis, derivat de la o localitate cu acest nume, identică sau nu cu Romula, să fi fost folosit și mai înainte, întocmai ca numele Porolissensis, cunoscut încă din timpul lui Hadrian. De asemenea, așa cum se arată în textul de mai sus, denumirea Malvensis a Daciei în care Vindex a fost procurator nu obligă la o datare în anul 169 a acestei procuraturi, căci inscripția a fost pusă după moartea lui Vindex, deci după reorganizarea Daciei.

¹³ D. M. Teodorescu, *Monumente inedite din Tomis*, București, 1915, p. 126, nr. 63 = REG., 52, 1939, 401 = AnnEp, 1972, 511 = REG., 83, 1970, 384, nr. 222; A. Rădulescu, *Noi monumente epigrafice inedite din Scythia Minor*, Constanța, 1964, p. 179 — 181 și fig. 1 de la p. 180.

cuprinde aceeași dedicație către Apollon Agyeus la porunca oracolului, pusă sub guvernatorul Catonius Vindex și pontarchul Flavius Theodoros¹⁴. În discuția despre datarea carierei lui Catonius Vindex, inscripția de la Tomis nu a fost inclusă sau s-a considerat că cele două fețe ale altarului au fost gravate la o oarecare distanță în timp una de alta, inscripția de pe fața B fiind mai târzie. În 1968, când am avut prilejul să tatez despre cariera lui Vindex, am socotit și eu că inscripția de pe fața B era cițiva ani mai târzie decit cea de pe fața A¹⁵. Dealtfel, editorul inscripției, D. M. Teodorescu, a sugerat primul această interpretare. Reluind lectura celor două inscripții, am ajuns la concluzia că ele au fost scrise în același timp și că cele două texte se completează unul pe celălalt. Inscripția de pe fața A cuprinde dedicația și numele celor pentru a căror prosperitate a fost dedicată inscripția, adică împăratul Marcus Aurelius și cetatea Tomis; fața B arată sub îngrijirea căror autorități a fost închinat altarul și anume, guvernatorul Catonius Vindex și pontarchul Flavius Theodoros. Deosebiră dintre cele două inscripții, relevată de D. M. Teodorescu, este aparentă și ea rezultă din defecțiunile existente încă din antichitate pe suprafața altarului, mai marcante pe fața B decit pe fața A; de aceea credem că inscripțiile au fost gravate în același timp, datind guvernarea lui Catonius Vindex în Moesia Inferioară între 169 și 172. Înainte de legația Moesiei Inferioare, Vindex a guvernat Moesia Superioară, a exercitat consulatul poate *in absentia*, și înainte de acesta, cura orașului Ariminium și înainte de a fi fost cooptat în senat, procuratura Daciei Malvensis. Documentarea de care dispunem azi nu justifică o datare mai târzie a legațiilor moesice ale lui Catonius Vindex și nici rangul pretorian al guvernării sale în Moesia Superioară. Presupunem că această din urmă legație a exercitat-o Vindex după moartea lui Fronto, în 170, concomitent cu legația lui Cornelius Clemens în Dacia. Concluziile noastre coincid cu interpretarea lui Arthur Stein a carierei lui Catonius Vindex și cu aceea a lui V. A. Maxfield privind acordarea unor *dona militaria*.

Pe lângă criteriul prosopografic, A. R. Birley și-a susținut ipoteza schimbării statutului Moesiei Superioare prin transferarea provizorie de către Fronto a legiunii IV Flavia Felix în Dacia, una din cele două legiuni ale provinciei sud-dunărene.

Un studiu recent al legiunilor VII Claudia și IV Flavia Felix a stabilit că, după participarea legiunii II Adiutrix la războiul parthic al lui Lucius Verus, legiunea IV Flavia Felix, transferată la Aquincum între anii 162 și 166, a revenit în lagărul de la Singidunum, unde a rămas pînă spre sfirșitul deceniului opt¹⁶. Legiunea IV Flavia Felix nu a fost atestată în această vreme în Dacia și detașarea ei din castrul de la Singidunum ar fi făcut vulnerabil unul dintre sectoarele cele mai expuse atacurilor sarmaților de dincolo de Dunăre, deschizînd drum către regiunile miniere. Prin urmare, stadiul actual al cunoașterii dislocării legiunilor Moesiei Superioare nu sprijină ipoteza schimbării statutului provinciei în ultimul deceniu al domniei lui Marcus Aurelius.

¹⁴ Inscripția A: 'Απόλλωνι Ἀγυεῖ κατὰ χρη[σ]μόν, ὑπὲρ τῆς/τοῦ Αὐτοκράτορος κλισαρὸς Μάρκου Δούρηλιου Ἀντωνίνου Ἀρμενιοῦ Παρθικοῦ Μ[η]δικῶ σωτηρίας τε καὶ ν[ι]κῆς καὶ ὑπὲρ τῆς ὕλης /τε καὶ σωτηρίας τε καὶ εὐετηρίας τῆς μητροπόλεως Τόμωος
B: [Ἰ]Αϋαθ]ῆι τῷ χ[ρ]η[σ]τῇ / [Ἰ]Απόλλωνι Ἀγυεῖ / κατὰ χρη[σ]μόν ὑπατεύοντος Κατονίου Οὐινδίκου ὑπαρχ[ο]ς Π. Φλ[α]ουίου θεο[δ]όρου δις πον / [τ]άρχου]

¹⁵ Dacia, N. S., 12, 1968, p. 400 — 403.

¹⁶ Doina Benca, *Din istoria militară a Moesiei Superior și a Daciei*, Cluj, 1983, p. 172 sqq.

Helvius Pertinax era în ipoteza lui A. R. Birley cel de-al patrulea guvernator pretorian al Moesiei Superioare în ultimul deceniu al domniei lui Marcus Aurelius. Discuția s-a referit în special la demnitățile senatoriene din cariera acestui strălucit general.

Cum se știe, între timp A. R. Birley și alți specialiști prosopografi au revenit asupra rangului consular al legației lui Pertinax în Moesia Superioară¹⁷, vom relua totuși aici întreaga problematică, intrucit comenzile deținute de Pertinax în provinciile dunărene pot aduce unele precizări privind rangul și cronologia legațiilor Moesiei Superioare, Moesiei Inferioare și ai Daciei.

Cariera lui Pertinax a fost cunoscută din HA, Pertinax, 20. Întrucît pasajul privind funcțiile ecvestre relatate de HA conținea unele elemente anecdotice sau omitea o parte din comenzile deținute, fapt ce după A. R. Birley invita la prudență (de ex. lipsa în *Vita* a *praefecturae alae milliariae*, singura menționată de Dio LXXIV, 3, 1), specialistul englez s-a socotit îndreptățit să pună la îndoială întreg textul din HA despre cariera senatorială a lui Pertinax. Conform știrii din HA lui Pertinax nu i s-a încredințat administrația nici unei provincii pretoriene ci, după comanda unei legiuni I (Adiutrix ?) a devenit consul, comes al lui Marcus în Răsărit și guvernator a patru provincii consulare. (*Vita* P., 2, 10 – 12: *Cassiano motu composito e Syria ad Danuvii tutelam profectus est atque inde Moesiae utriusque, mox Daciae regimen accepit. bene gestis his provinciis Syriam meruit*; III, 2 – 3: *curiam Romanam post quattuor provincias consulares, quia consulatum absens gesserat, iam dives ingressus est, cum eam senator antea non vidisset*). Părererea lui A. R. Birley era că, întocmai ca Vindex, Pertinax a administrat Moesia Superioară ca guvernator pretorian și că, amîndoi au primit desemnarea pentru consulat sau consulatul însuși în această provincie, înainte de a fi fost promovați în Moesia Inferioară. În cazul lui Pertinax, cu un oarecare interval în 175, cînd acesta l-a însoțit pe Marcus împotriva lui Avidius Cassius. Historia Augusta ar fi situat legația lui Pertinax în Moesia Superioară după consulat fie din ignoranță fie pentru a-i prezenta mai sintetic cariera.

La puțină vreme după comunicarea studiului lui A. R. Birley, un fragment de inscripție de la Briihl, ce cuprinde cariera ecvestră a lui Pertinax pînă la sfîrșitul prefecturii flotei germanice și numirea sa ca procurator în Dacia, venea să confirme știrca din HA, înlăturînd orice îndoială cu privire la veridicitatea pasajului privind cariera lui Pertinax¹⁸. Trecînd peste funcțiile de rang ecvestru, care nu interesează discuția de față, HA spune că după obținerea consulatului în 175 și participarea la înăbușirea revoltei lui Avidius Cassius, Pertinax a fost chemat la Dunăre,

¹⁷ Vezi studiul lui G. Alföldy, *P. Helvius Pertinax und M. Valerius Maximianus*, în *Opuscula Josepho Kastelic sexagenario dicata*, Ljubljana, 1974, p. 199 – 215; de asemenea, A. R. Birley, *Fasti of Roman Britain*, p. 144, nr. 17, unde se exprimă mai nuanțat în privința rangului pretorian al guvernării lui Pertinax în Moesia Superioară, lăsînd problema deschisă; A. R. Birley acceptă lectura propusă de I. Piso pentru inscripția de la Herculane (vezi mai sus, nota 6).

¹⁸ H.-G. Kolbe, *Pertinaxstein aus Briihl bei Köln*, BJ, 162, 1962, p. 407 sq: [P.] *Helv* | *io* *Pertin* | *aci* | [e]q.p., p[raef. coh. IIII sive VII] *Gal* | [l] e[q.trib. leg. VI sive XX] *vi* | *ct.* | [p]raef. coh. I sive II *Tung.* (?) *pr* | *raef.* | [allae . . . , [p]ro] | [c]ura | *tori ad alime* | *nt(a)* | [p]raef. | *class. Ger., pr* | *oc.* | [A]ug a | *d* *ducen(a)* | *III* *Dac.* | *i* | *d(em)* | *M* | *oesiae super* | (?) | *Agri* | *ppinense* | *s* | *publice sive patrono* | : cf. lectura propusă pentru r. 8 de G. Alföldy, *op. cit.*, p. 202, nota 12: a[*CC HS stipen*]d [*misso in Daci*am]

încredințându-i-se comanda Moesiilor și a Daciei. S-a discutat dacă Pertinax a cumulat comanda celor două Moesii sau dacă le-a guvernat succesiv, dar răspunsul apare clar în pasajul citat mai sus, unde se spune că Pertinax a intrat în Senatul roman după exercitarea a patru funcții consulare, adică succesiv a celor două Moesii, a Daciei și a Syriei (în Britannia a fost trimis după un răstimp de trei ani petrecuți în Italia).

Într-un studiu publicat în 1974¹⁹, G. Alföldy a rediscutat cariera lui Pertinax. În acest studiu G. Alföldy susține că, după exercitarea consulatului, ordinea în care Pertinax a condus cele două Moesii ar fi fost mai întâi Moesia Inferioară, unde situația la granițele provinciei îi impunea prezența, preluând ulterior Moesia Superioară pentru a conduce campania împotriva sarmaților. Cronologia guvernărilor dunărene ale lui Pertinax ar fi după G. Alföldy: Moesia Inferioară în 176/177, Moesia Superioară în 177, iar Dacia în 178/179.

Pertinax ieșea deci — în opinia lui G. Alföldy — din seria guvernatorilor de rang pretorian ai Moesiei Superioare, păstrându-i pe Calpurnius Iulianus, Caecellius Priscus și Catonius Vindex.

O diplomă militară recent descoperită în Dacia (la Drobeta-Turnu Severin), datînd de la 1 aprilie 179 a fost emisă de Helvius Pertinax ca legat al Daciei Superioare²⁰. În afara consulatului, exercitat *in absentia* în 175, anul 179 este un alt punct ferm pentru legațiile lui Pertinax la Dunăre.

Prin urmare, între 175/176, cînd Pertinax a revenit din Orient la Dunăre, și 179, cînd se afla în fruntea Daciei, a guvernat succesiv cele două Moesii. Cum a reieșit din inscripția de la Novae, în perioada de la sfîrșitul anului 176 și începutul anului 180 în Moesia Inferioară a fost atestat un alt guvernator, Calpurnius Iulianus. Această legație a putut avea loc fie înainte fie după guvernarea lui Pertinax. Dacă Pertinax se afla în Dacia în 179, este probabil că în Moesia Inferioară fusese imediat înainte, în anii 177 — 178 și în Moesia Superioară între 176 și 177, conform succesiunii obișnuite în administrarea celor două Moesii. Dacă ar fi totuși ca în inscripția de la Herculane să citim: . . . *leg. Aug. pr. pr. prov. Moesiae Superioris*, legația lui Calpurnius Iulianus ar trebui datată în timpul guvernării lui Pertinax în Moesia Inferioară, adică între 177 și 178. Ar urma, dacă ar fi să acceptăm ipoteza schimbării statutului Moesiei Superioare, ca între 170 — 176 să fie de rang pretorian, între 176 și 177 de rang consular, iar între 177 și 178 din nou de rang pretorian.

Concluzia acestei analize ar fi pe de o parte o încercare de stabilire a cronologiei guvernatorilor provinciilor Moesia Inferior, Moesia Superior și Dacia în ultimul deceniu al domniei lui Marcus Aurelius. În jurul anilor 170 în fruntea Moesiei Inferioare se afla Vigellius Raius Plarius Saturninus Caucidius Tertullus. Lui i-a urmat pînă în 172, sau puțin după aceea, M. Macrinus Avitus Catonius Vindex, schimbat de Valerius Bradua Claudianus, a cărui legație e datată prin inscripția murală de la Callatis înainte de 175. Cît a durat guvernarea lui nu știm, dar în 177—178 se afla la conducerea administrației Moesiei Inferioare Helvius Pertinax. După mutarea acestuia în Dacia, este atestat în Moesia Inferioară P. Calpurnius Iulianus, între 179 și 180. În aceeași perioadă, în Moesia Superioară au guvernat Fronto (168 — 170), eventual cu o scurtă intrerupere, dacă inscripția

¹⁹ Vezi mai sus, nota 17.

²⁰ I. Piso, D. Bence, ZPE, 56, 1984, 263 — 295; M. Roxan, RMD, 123.

transmisă de Ligorio este corectă ; în acest caz, cîteva luni în 169 provincia ar fi fost guvernată de un personaj pînă acum necunoscut, Catonius Vindex (cca 170 — 171/172), Caerellius Priscus (172 — ?) și Helvius Pertinax (între 175/176 și 176/177), iar în Dacia Sex. Calpurnius Agricola (166 — 167), Claudius Fronto (168 — 170), Cornelius Clemens (170 — ?), C. Arrius Antoninus (cca 176 — 178) și Helvius Pertinax (178/179). Desigur această cronologie este provizorie și corectarea ei este în funcție de stadiul descoperirilor epigrafice și al cercetărilor prosopografice.

Un alt rezultat al acestei discuții privește, așa cum s-a subliniat în titlul articolului, statutul provinciei Moesia Superior în deceniul opt al secolului al II-lea : am constatat în primul rînd că despre nici unul dintre personajele considerate de rang pretorian (Calpurnius Iulianus, Caerellius Priscus, Catonius Vindex și Helvius Pertinax) nu există dovezi că ar fi guvernat Moesia Superioară înainte de consulat.

De asemenea, documentarea privind mișcarea trupelor la Dunărea Mijlocie în ultimul deceniu al domniei lui Marcus Aurelius, adică în timpul războaielor marcomannice, nu sprijină ipoteza detașării unei legiuni din Moesia Superioară în Dacia, fapt ce ar fi trebuit să explice schimbarea rangului provinciei. Retragerea temporară a unei legiuni dintr-o provincie nu atrăgea însă în mod obișnuit după sine schimbarea statutului ei. Hispania și Dalmatia, de ex., rămase cu o singură legiune, au continuat să fie guvernate de legați de rang consular.

După această lungă discuție, putem conchide că schimbarea statutului Moesiei Superioare în timpul domniei lui Marcus Aurelius este puțin probabilă și atîta vreme cît aceasta nu este dovedită cu alte documente decît cele aduse pînă acum în sprijinul ei, va trebui să se renunțe la concluzii cu consecințe atît de cuprinzătoare.

LES GOUVERNEURS DES PROVINCES DU BAS-DANUBE ET LE STATUT DE LA MÉSIE SUPÉRIEURE AU TEMPS DES GUERRES MARCOMANNIQUES

RÉSUMÉ

Dans l'étude l'on analyse la carrière et la chronologie des légats des deux Mésies et de la Dacie au temps des guerres marcomanniques. L'hypothèse, généralement acceptée, de la réduction du statut de la Mésie Supérieure au rang d'une province prétorienne après un supposé transfert temporaire d'une de ses légions n'a pas été confirmée par l'étude de la carrière des légats de la Mésie Supérieure dans la période comprise entre 170 et 180 (Calpurnius Iulianus, Caerellius Priscus, Catonius Vindex et Helvius Pertinax) et aussi par la dislocation des légions sur le limes du Danube Moyen dans le 8e décennie du IIe siècle de n.è.